पञ्चमः पाठः

रघुकौत्ससंवादः

कविपरिचयः

कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्याकाशे प्रकाशमानम् अद्वितीयं नक्षत्रमिव मन्यते। अस्य जन्मकालविषये मुख्यतः मतद्वयं प्रामाणिकरूपेण स्वीक्रियते-(१)विक्रमसंवत्संस्थापकस्य विक्रमादित्यस्य राज्यकाले ईसवीयपूर्वप्रथमशताब्द्याम्। (२) ईसवीयचतुर्थशताब्द्यां गुप्तकाले च । अत्र प्रथमं मतमेव भारतीयाः विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति, द्वितीयञ्च पाश्चात्याः। अयं महाकविः न केवलं पद्यकाव्यरचनायां स्वकीयं वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति अपितु नाट्यरचनायामपि अपूर्वं वैशारद्यं विदधाति। अस्य महाकवेः सप्त ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते-

१. रघुवंशम् २. कुमारसंभवम् - महाकाव्यम्

३. मेघदूतम् ४. ऋतुसंहारम् - गीतिकाव्यम्

५. अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६. विक्रमोर्वशीयम् ७. मालविकाग्निमित्रम् - नाटकग्रन्थाः

महाकवेः कालिदासस्य सर्वासु रचनासु 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नामधेयं नाटकं नाट्यशास्त्रदृष्ट्या-श्रेष्ठं मन्यते। अत एव उक्तं यत्-

''काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्।।''इति।

महाकवेः काव्यसौन्दर्यं विलोक्य सहृदयाः विद्वांसः तस्य काव्यकौशलं प्रतिपदं प्रशंसन्ति। अयं महाकविः उपमालङ्कारस्य प्रयोगे सर्वानपि महाकवीन् अतिशेते। उक्तञ्च-

''उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।''इति।

अस्य उपमालङ्कारस्य प्रयोगः अखिलेऽपि काव्ये विद्युद् इव विद्योतते। उपमा प्रयोगे कवेः अपूर्वं वैशारद्यं विद्यते। अस्य काव्येषु उपमाप्रयोगस्थलानि शतशः सन्ति किन्तु रघुवंशमहाकाव्ये तु उपमाप्रयोगः सर्वातिशायी वर्तते। एतद् विरचितं रघुवंशमहाकाव्यम् एकोनविंशतिसर्गात्मकं वर्तते। अत्र इक्ष्वाकुवंशोद्भवानां दिलीप-रघु-अज-दशरथ-प्रभृतीनां नृपाणां वर्णनं विद्यते। रघुवंशमहाकाव्यस्य 'पञ्चमसर्गम्' लोकविश्रुतस्य रघुकौत्ससंवादस्य केचन श्लोकाः पाठेऽस्मिन् सङ्गृहीताः सन्ति।

पाठपरिचयः- कविकुलशिरोमणि-महाकविकालिदासविरचितेषु सर्वेषु काव्येषु, रघुवंशमहाकाव्यम् अन्यतमं वर्तते। अस्य महाकाव्यस्य पञ्चमसर्गस्य वैशिष्ट्यं गुरुशिष्यपरम्परायाः कृते लोके विश्रुतमस्ति। अस्य कथानकं वाल्मीकिरामायणतः गृहीतमस्ति। एकदा महर्षेः वरतन्तोः शिष्यः कौत्समुनिः चतुर्दशविद्याम् अधीत्य शास्त्राध्ययनानन्तरम् अधिगतविद्यायाः प्रतिष्ठार्थं नूनं दक्षिणाप्रदेया इति मनसि निधाय गुरवे निवेदयति स्म तदानीं तस्य विशिष्टां गुरुसेवामेव सर्वोपरि मत्वा गुरुणा गुरुदक्षिणा नैव इष्टा, किन्तु गुरुदक्षिणायाः कृते पुनः पुनः निर्बन्धेन क्रुद्धः सन् गुरुः चतुर्दश कोटीसुवर्णमुद्राम् आनेतुं कौत्सम् आदिष्टवान्। यदा अयोध्यायां महाराजः रघुः 'विश्वजित्' इति नामके यज्ञे स्वकीयं सर्वस्वं धन-ऐश्वर्यादिकं दक्षिणायां ब्राह्मणेभ्यः याचकेभ्यश्च अयच्छत् तदा स गुरुदक्षिणार्थी कौत्समुनिः नृपं निकषा

समायातः। अतिथिसेवापरायणः नृपः सुवर्णपात्रं विनाऽपि मृण्मयपात्रादिभिः समागतं ब्रह्मचारिणं शास्त्रोक्तविधिना समर्च्य प्रणामाञ्जलिपूर्वकमागमनस्य कारणञ्च अपृच्छत्। गुरुदक्षिणार्थी कौत्समुनिः नृपस्य आतिथ्यं स्वीकृत्य मृण्मयपात्रं च विलोक्य भग्नमनोरथः सन् नृपम् अवदत् यत् हे राजन्! अस्माकम् आश्रमे सर्वं कुशलं वर्तते। भवति विद्यमाने सति दुःखं कथम् आगन्तुं शक्नोति, यथा सूर्ये विद्यमाने सति तमः स्थातुं न शक्नोति। भवतः कुले भक्तिपरम्परा सनातना अस्ति, किन्तु अहमत्र विलम्बेन समागतोऽस्मि। एतदुक्त्वा कौत्सः यदा प्रस्थातुमभिलषति तदा नृपः आगमनस्य कारणं पृच्छति, तद् ज्ञात्वा गुरुदक्षिणायै च किं देयं कियच्च देयमस्ति? तदा कौत्सः चतुर्दश कोटीसुवर्णमुद्रा गुरुदक्षिणायां गुरुणा आनेतुम् आदिष्टा, एतदर्थमत्र समागतोऽस्मि, किन्तु सम्प्रति भवताम् इमां स्थितिं विलोक्य अन्यत्र गन्तुमिच्छामि, तदा नृपः तं कौत्सं स्वकीययज्ञशालां द्वित्राणि दिनानि स्थातुं कथयति। नृपः धनपतेः कुबेरस्योपरि आरोहयितुमिच्छति प्रातःकाले द्वारपालः आगत्य सुवर्णमुद्रायाः वर्षणं सूचयति। नृपः कुबेरात् प्राप्तसुवर्णराशिं कौत्साय समर्पयति किन्तु गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः केवलं गुरुदक्षिणाराशिमेव स्वीकरोति, एवविधं दातृयाचकयोः एतादृशं समर्पण विलोक्य अयोध्यावासिनः भूरिशः तौ प्रशंसयामासुः। ततः कौत्समुनिः पुत्रं लभस्व स्वगुणानुरूपम् इति आशीर्वचनं प्रदाय प्रस्थानं करोति।

रघुकौत्ससंवादः

सन्दर्भः– प्रस्तुतमिदं पद्यं कविकुलगुरुमहाकविकालिदासविरचितस्य रघुवंशमहाकाव्यस्य पंचमसर्गाद् गृहीतोऽस्ति।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये महर्षेः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणाप्राप्तये महाराजं रघुं निकषा समागच्छत् इति वर्णयन् कविः कथयति यत् –

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं,
निःशेषविश्राणितकोषजातम्।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी,
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः।।१।।

पदच्छेदः– तम् अध्वरे विश्वजिति क्षितीशम् निःशेषविश्राणितकोषजातम्, उपात्तविद्यः गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः।

अन्वयः– विश्वजिति अध्वरे निःशेषविश्राणितकोषजातं तं क्षितीशम् उपात्तविद्यः गुरुदक्षिणार्थी वरतन्तुशिष्यः कौत्सः प्रपेदे।

व्याख्या– विश्वजिति = विश्वजित्–नामके, अध्वरे = यज्ञे (क्रतौ), निःशेषविश्राणितकोषजातम् = सम्पूर्णप्रदत्तधनराशिम्, तं क्षितीशम् = तं पृथ्वीपतिम् (नृपं रघुम्), उपात्तविद्यः = अधीतचतुर्दशविद्यः, गुरुदक्षिणार्थी = अध्ययनान्ते गुरवे समर्पणीयविद्यानिष्क्रयधनेच्छुकः, वरतन्तुशिष्यः = वरतन्तुनामधेयस्य आचार्यस्य अन्तेवासी, कौत्सः = कौत्सनामधेयः मुनिः, प्रपेदे = प्राप्तवान्।

भावार्थः– यदा महाराजः रघुः विश्वजिति यज्ञे अखिलमपि साम्राज्यं ब्राह्मणेभ्यः याचकेभ्यश्च अयच्छत् तदा अधिगतचतुर्दशविद्यः कौत्सनामधेयः वरतन्तूपाध्यायस्य शिष्यः आचार्याय दक्षिणां दातुकामः धनप्राप्तये नृपं रघुं निकषा समागतः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– विश्वजिति = विश्वं जयति यस्मिन् तत्–विश्वजित्, तस्मिन् = विश्वजिति (बहु.स.)। निःशेषविश्राणितकोषजातम् = निःशेषं विश्राणितं कोषजातं येन असौ निःशेषविश्राणितकोषजातः, तम् –

नि:शेषविश्राणितकोषजातम् (बहु.स.)। क्षितीशम् = क्षिति+ईशम् = (दीर्घसन्धि:), क्षिते:ईश: = क्षितीश:, तम्-क्षितीशम् (ष.त.)। उपात्तविद्य: = उपात्ता विद्या येन स: = उपात्तविद्य: (बहु.स.)। वरतन्तुशिष्य: = वरतन्तो: शिष्य: - वरतन्तुशिष्य: (ष.त.)। गुरुदक्षिणार्थी = गुरो: दक्षिणा-गुरुदक्षिणा, गुरुदक्षिणाया: अर्थी-गुरुदक्षिणार्थी (ष.त.)। गुरुदक्षिणा+अर्थी = गुरुदक्षिणार्थी (दीर्घसन्धि:)। प्रपेदे = प्र+पद्+लिट्+त (प्र.पु.ए.व.)।

छन्द:- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:- अस्मिन् पद्ये महाराज: रघु: गुरुदक्षिणेच्छुकं समागतं कौत्सं समर्च्य प्रार्थयति यत्-

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञ:
तपोधनं मानधनाग्रयायी।
विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात्
कृताञ्जलि: कृत्यविदित्युवाच।।२।।

पदच्छेद:- तम् अर्चयित्वा विधिवद् विधिज्ञ: तपोधनम् मानधनाग्रयायी, विशाम्पति: विष्टरभाजम् आरात् कृताञ्जलि: कृत्यविद् इति उवाच।

अन्वय:- विधिज्ञ: मानधनाग्रयायी कृत्यवित् विशाम्पति: तपोधनम् आरात् विष्टरभाजं तं विधिवत् अर्चयित्वा कृताञ्जलि: (सन्) इति उवाच।

व्याख्या- विधिज्ञ: = शास्त्रज्ञ: (शास्त्रवेत्ता), मानधनाग्रयायी = महतामग्रेसर:, (सम्मानभाजानामग्रणी:), कृत्यवित् = व्यवहारकुशल:, विशाम्पति: = प्रजानामधिप: (महाराज: रघु:), तपोधनम् = तपोनिष्ठम्, आरात् = समीपे उपविश्य, विष्टरभाजम् = आसने उपविष्टम् (आसनासीनम्), तम् = गुरुदक्षिणार्थिनं कौत्सम्, विधिवत् = यथाशास्त्रम् (शास्त्रविधिना), अर्चयित्वा = पूजयित्वा, (सम्पूज्य) कृताञ्जलि: = बद्धाञ्जलि: (हस्तौ सम्पुटीकृत्य) सन्, इति = इत्थम्(एवंविधम्) उवाच = अवदत्।

भावार्थ:- शास्त्रनियमवेत्ता महतामग्रणी: व्यवहारकुशल: महाराज: रघु: आसने विराजमानं गुरुदक्षिणार्थिनं तपस्विनं कौत्समुनिं शास्त्रोक्तविधिना सम्यक् सम्पूज्य बद्धाञ्जलि: सन् सादरमित्थमवदत्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- विधिज्ञ: = विधिं जानातीति-विधिज्ञ: (उप.स.)। मानधनाग्रयायी = मान एव धनं येषां ते-मानधना: (बहु.स.)। मानधनानाम् अग्रयायी-मानधनाग्रयायी (ष.त.)। विष्टरभाजम् = विष्टरं भजतीति विष्टरभाक् (उप.स.) तं विष्टरभाजम्। कृताञ्जलि: = कृत: अञ्जलि: येन असौ कृताञ्जलि: (बहु.स.)। आरात् (अव्ययपदम्)। अर्चयित्वा = अर्च+णिच्+क्त्वा (त्वा) (अव्ययशब्द:)। उवाच = ब्रू (वच्)+लिट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। अग्रयायी = अग्रे+या+णिनि (इन्)+सु (प्र.वि.ए.व.)।

छन्द:- अस्मिन् पद्ये 'उपेन्द्रवज्रा' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:- अस्मिन् पद्ये महाराज: रघु: मुने: कौत्सस्य गुरो: कुशलवृतान्तं पृच्छति -

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां,
कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरुस्ते।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं,
लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मे:।।३।।

पदच्छेद:- अपि अग्रणी: मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरु: ते, यत: त्वया ज्ञानम् अशेषम् आप्तं लोकेन चैतन्यम् इव उष्णरश्मे:।

अन्वय:- हे कुशाग्रबुद्धे! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् अग्रणी: ते गुरु: कुशली अपि? यत: त्वया अशेषं ज्ञानम्

उष्णरश्मेः लोकेन चैतन्यम् इव आप्तम्।

व्याख्या- हे कुशाग्रबुद्धे! = हे अतिसूक्ष्ममते! (हे अतितीक्ष्णधि!), मन्त्रकृताम् = मन्त्रद्रष्टृणाम्, ऋषीणाम् = महर्षीणाम्, अग्रणीः = श्रेष्ठः, (अग्रगामी), ते = तव (भवतः,कौत्सस्य), गुरुः = आचार्यः (वरतन्तुः), कुशली अपि = प्रसन्नः किम्? यतः = यस्मात्, गुरोः = आचार्यात्, त्वया = भवता (कौत्सेन), अशेषम् = अखिलम् (सम्पूर्णम्), ज्ञानम् = तत्त्वम्, उष्णरश्मेः = सूर्यात् (भास्करात्), लोकेन = जनेन चैतन्यम् = प्रबोधम्, इव = यथा, आप्तम् = प्राप्तम् (अधिगतम्)।

भावार्थः- अपि तीक्ष्णमते! येन प्रकारेण लोकः प्रकाशमानस्य सूर्यस्य आलोकेन प्रबोधं गृह्णाति तेनैव प्रकारेण भवताऽपि मन्त्रद्रष्टृणाम् अग्रगण्यात् यस्मात् गुरोः सम्पूर्णं ज्ञानं लब्धम्, भवतः असौ गुरुः महर्षिवर्यः वरतन्तुः कुशलेन वर्तते किम्? इत्यभिप्रायः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- कुशाग्रबुद्धे! = कुशस्य अग्रं कुशाग्रम् (ष.त.), कुशाग्रम् इव तीक्ष्णा बुद्धिर्यस्य असौ-कुशाग्रबुद्धिः (बहु.स.) तस्य सम्बोधने-कुशाग्रबुद्धे!। मन्त्रकृताम् = मन्त्रं कुर्वन्तीति मन्त्रकृतः (उप.स.) तेषाम्- मन्त्रकृताम्। ऋषीणाम् = ऋषि+आम् (ष.वि.ब.व.)। अग्रणीः = अग्रे गच्छतीति-अग्रणीः (उप.स.)। कुशली = कुशलम् अस्तीति-कुशली (उप.स.)। त्वया = युष्मद्+टा (तृ.वि.ए.व.)। अशेषम् = नास्ति शेषो यस्य तत् (नञ्त.स.)। उष्णरश्मेः = उष्णाः रश्मयः यस्य असौ-उष्णरश्मिः (बहु.स.) तस्मात्-उष्णरश्मेः। आप्तम् = आप्+क्त+सु (क्रियापदम्)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये महाराजः रघुः कौत्समुनेः आगमनस्य प्रयोजनं ज्ञातुमभिलषति-

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं,
मनोनियोगक्रिययोत्सुकं मे।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा,
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम्।।४।।

पदच्छेदः- तव अर्हतः न अभिगमेन तृप्तं मनः नियोगक्रियया उत्सुकम् मे, अपि आज्ञया शासितुः आत्मना वा, प्राप्तः असि सम्भावयितुं वनात् माम्।

अन्वयः- अर्हतः तव अभिगमेन मे मनः न तृप्तम्, किन्तु नियोगक्रियया उत्सुकं शासितुः आज्ञया अपि आत्मना वा मां सम्भावयितुं वनात् प्राप्तोऽसि।

व्याख्या- अर्हतः = पूजार्हस्य विदुषः, तव = भवतः (कौत्सस्य), अभिगमेन = आगमनमात्रेण, मे = मम (नृपस्य रघोः), मनः = चेतः (अन्तःकरणम्), न = नहि, तृप्तम् = सन्तुष्टम्, किन्तु = परन्तु, नियोगक्रियया = आज्ञाकरणे, उत्सुकम् = उत्कण्ठितम्, शासितुः = शिक्षकस्य (गुरोः), आज्ञया = निर्देशेन, वा = अथवा, आत्मना = स्वयमेव, माम् = नृपं रघुम्, सम्भावयितुम् = अनुग्रहीतुम्, वनात् = आश्रमात्, प्राप्तोऽसि = समागतोऽसि।

भावार्थः- महाराजः रघुः कथयति यत्- हे ब्रह्मचारिन्! भवतः दर्शनमात्रेण मम मनः न तृप्यति, अपितु भवतः आज्ञाश्रवणविषये मम उत्कण्ठा वर्द्धते, अत एव कथय किं भवान् गुरोराज्ञया स्वयमेव वा माम् अनुग्रहीतुम् आश्रमाद् अत्र समायातोऽस्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अर्हतः = अर्हतीति अर्हन्,तस्य अर्हतः (ष.वि.ए.व.)। तव = युष्मद्+ङस् (ष.वि.ए.व.)। अभिगमेन = अभि+गम+टा(इन) (तृ.वि.ए.व.)। मे = अस्मद्+ङस् (मम स्थाने 'मेव' आदेशः) (ष.वि.ए.व.)। तृप्तम् = तृप्+क्त+सु (क्रियापदम्)। नियोगक्रियया = नियोगस्य क्रिया-नियोगक्रिया (ष.त.), तया-

नियोगक्रियया। शासितुः = शास्+तृच् (तृ.)+ङस् (ष.वि.ए.व.)। आज्ञया = आज्ञा+टा (तृ.वि.ए.व.)। आत्मना = आत्मन्+टा (तृ.वि.ए.व.)। सम्भावयितुम् = सम्+भू+णिच्+तुमुन् (तुम्)(अव्ययपदम्)। प्राप्तः = प्र+आप्+क्त (त)+सु (क्रियापदम्)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अत्र मुनिः कौत्सः महाराजस्य रघोः पुरतः नृपस्य वैशिष्ट्यं महता नैपुण्येन प्रस्तौति–

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्,
नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम्।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः,
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ।।५ ।।

पदच्छेदः– सर्वत्र नः वार्तम् अवेहि राजन् नाथे कुतः त्वयि अशुभम् प्रजानाम्, सूर्ये तपति आवरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा।

अन्वयः– हे राजन्! सर्वत्र नः वार्तम् अवेहि, त्वयि नाथे सति प्रजानाम् अशुभं कुतः? सूर्ये तपति सति तमिस्रा लोकस्य दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत।

व्याख्या– हे राजन्! = हे नृप!, सर्वत्र = सर्वस्मिन् विषये, नः = अस्माकम्, वार्तम् = अनामयम् (शुभम्), अवेहि = जानीहि (अवगच्छ), त्वयि = भवति, नाथे = स्वामिनि (रक्षके), सति = विद्यमाने, प्रजानाम् = लोकानाम् (प्रजाजनानाम्) अशुभम् = दुःखादिकम् (कष्टादिकम्), कुतः? = कथं स्यात्? सूर्ये = भगवति भास्करे, तपति सति = प्रकाशमाने जाते, तमिस्रा = रात्रिः (निशा), लोकस्य = जनस्य, दृष्टेः = नेत्रस्य (चक्षुषः), आवरणाय = आच्छादनाय, कथम् = केन प्रकारेण, कल्पेत = समर्थो भवेत् (सम्पद्येत)।

भावार्थः– गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः कथयति यत् = हे राजन्! वयं बाढं कुशलिनः, अस्माकं सर्वथा कुशलं विद्यते। भवति जागरूके प्रजानाथे विद्यमाने सति लोकस्य अकुशलं कथं स्यात्? नहि भगवति सूर्ये प्रकाशमाने तमः (अन्धकारः) लोकस्य नेत्राणि विहन्तुं समर्थः भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– सर्वत्र = सर्व+ङि+त्रल्(त्र) (अव्ययशब्दः)। वार्तम् = वृत्ति+अण्+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। अवेहि = अव+इण्(इ)+लोट्+सिप् (म.पु.ए.व.)। त्वयि = युष्मद्+ङि (स.वि.ए.व.)। सति = अस्+शतृ(अत्)+ङि(स.वि.ए.व.)। प्रजानाम् = प्रजा+आम् (ष.वि.ए.व.)। कुतः = किम्+तसिल् (तस्) (किमः स्थाने कु–आदेशः)। तपति = तप्+शतृ(अत्)+ङि (स.वि.ए.व.)। सूर्ये = सरति आकाशे इति सूर्यः, तस्मिन् सूर्ये (स.वि.ए.व.)। तमिस्रा = तमिस्र+टाप्(आ)+सु(प्र.वि.ए.व.)। दृष्टेः = दृश्+क्तिन्(ति)+ङस् (ष.वि.ए.व.)। आवरणाय = आसमन्तात् वरणमिति आवरणम्, तस्मै–आवरणाय (च.वि.ए.व.)। कल्पेत = कल्प्+विधिलिङ्+त(प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'इन्द्रवज्रा' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये महाराजः रघुः गृहस्थाश्रमे प्रवेशयोग्यं कौत्सं विलोक्य तस्मिन् विषये पृच्छति यत्–

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं,
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय।
कालो ह्ययं सङ्क्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ।।६ ।।

पदच्छेदः– अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वम् सम्यग् विनीय अनुमतः गृहाय, कालः हि अयम् सङ्क्रमितुम् द्वितीयम्

सर्वोपकारक्षमम् आश्रमम् ते।

अन्वयः– त्वं प्रसन्नेन (सता) महर्षिणा सम्यग् विनीय गृहाय अनुमतः अपि हि ते सर्वोपकारक्षमं द्वितीयम् आश्रमं सङ्क्रमितुम् अयं कालः अस्ति।

व्याख्या– त्वम् = भवान् (कौत्सः), प्रसन्नेन = सन्तुष्टेन (हर्षितेन), (सता = भवता), महर्षिणा = मन्त्रद्रष्ट्रा महर्षिणा वरतन्तुना, सम्यक् = यथेष्टम्, विनीय = शिक्षयित्वा (विद्यां प्रदाय), गृहाय = गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम्, अनुमतः अपि = आज्ञापितोऽसि कच्चित्? हि = यतोहि, ते = तव (भवतः), सर्वोपकारक्षमम् = सकलाश्रमोपकारकम्, द्वितीयम् = ब्रह्मचर्यानन्तरम्, आश्रमम् = गृहस्थाश्रमम्, सङ्क्रमितुम् = प्रवेष्टुम् (गन्तुम्), अयम् = एषः, कालः = समयः (अस्ति)।

भावार्थः– महाराजः रघुः कौत्सं पृच्छति यत् भवतः गुरुवर्येण महर्षिणा वरतन्तुना यथाविधि समधीत-अखिलशास्त्राय भवते गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थम् आज्ञा प्रदत्ता किम्? यतोहि सम्प्रति तव आयुः सर्वेषामपि आश्रमाणाम् उपकारक्षमं गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं योग्यं प्रतीयते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– प्रसन्नेन = प्र+सद्+क्त(त)+टा(इन) (तृ.वि.ए.व.)। महर्षिणा = महान् चासौ ऋषिः महर्षिः (कर्म.स.), तेन-महर्षिणा। विनीय = वि+नी+ल्यप् (य) (अव्ययशब्दः)। गृहाय = गृह+ङे(य) (च.वि.ए.व.)। अनुमतः = अनु+मन्+क्त(त)+सु। सर्वोपकारक्षमम् = सर्वेषाम् उपकारः-सर्वोपकारः, (ष.त.), सर्वोपकारे क्षमः सर्वोपकारक्षमः (स.त.स.), तम्-सर्वोपकारक्षमम्। सङ्क्रमितुम् = सम्+क्रम्+तुमुन् (तुम्) (अव्ययशब्दः)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये चक्रवर्तिना रघुणा यज्ञे सर्वस्वं दानरूपेण प्रदत्तम्, दानानन्तरं तस्य दयनीयां दशां विलोक्य मुनिः कौत्सः कथयति यत्-

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्,
अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः।।७।।

पदच्छेदः– स्थाने भवान् एकनराधिपः सन् अकिञ्चनत्वम् मखजं व्यनक्ति, पर्यायपीतस्य सुरैः हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरः हि वृद्धेः।

अन्वयः– भवान् एकनराधिपः सन् मखजम् अकिञ्चनत्वं यत् व्यनक्ति तत् स्थाने। हि सुरैः पर्यायपीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः श्लाघ्यतरः (भवति)।

व्याख्या– भवान् = त्वम्, एकनराधिपः = सार्वभौमः, सन् = भवन्नपि, मखजम् = यज्ञोत्पन्नम्, अकिञ्चनत्वम् = निर्धनत्वम् (निर्धनताम्), स्थाने = युक्तम् (उचितम्) व्यनक्ति = प्रकटयति यतोहि सुरैः = देववृन्दैः, पर्यायपीतस्य = क्रमेणोपभुक्तस्य, हिमांशोः = चन्द्रमसः (रजनीशस्य), कलाक्षयः = कलानाशः, वृद्धेः वृद्ध्यपेक्षया, श्लाघ्यतरः = अतिशयप्रशंसनीयः, प्रशस्यतरः (भवति = जायते)।

भावार्थः– अत्र मुनिः कौत्सः कथयति यत् – हे राजन्! विश्वविजत्नामके यज्ञे याचकेभ्यः सर्वस्वं प्रदाय सार्वभौमोऽपि धनहीनः भवान् तथैव भृशं शोभते यथा शुक्लपक्षीयवृद्ध्यपेक्षया क्रमेण सुरैः पीतस्य अमृतस्य चन्द्रमसः कृष्णपक्षीयः कलाक्षयः प्रशस्यतरः भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– एकनराधिपः = अधिकं पातीति अधिपः, नराणाम् अधिपः – नराधिपः (ष.त.), एकश्चासौ नराधिपः-एकनराधियः (कर्म.स.)। मखजम् = मखात् जातम्-मखजम्-तत् (षं.तत्पु.स.)। अकिञ्चनत्वम् =

नास्ति किञ्चन यस्य अकिञ्चनः (नञ्-बहु.), अकिञ्चनस्य भावः-अकिञ्चनत्वम्। पर्यायपीतस्य = पर्यायेण पीतः-पर्यायपीतः (तृ.तत्पु.स.), तस्य पर्यायपीतस्य। हिमांशोः = हिमाः अंशवः यस्य सः हिमांशुः (बहु.स.) तस्य-हिमांशोः। कलाक्षयः = कलानां क्षयः-कलाक्षयः (ष.त.)। श्लाघ्यतरः = अतिशयेन श्लाघ्यः श्लाघ्यतरः - श्लाघ्य+तरप्+सु।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अत्र गुरुदक्षिणार्थी ब्रह्मचारी कौत्सः महाराजं रघुं विहाय अन्यत्र गुरुदक्षिणाप्राप्त्यर्थं गन्तुमभिलषति इति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्-

तदन्यतस्तावदन्यकार्यो,
गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं,
शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि।।८।।

पदच्छेदः- तत् अन्यतः तावद् अन्यकार्यः गुर्वर्थम् आहर्तुम् अहम् यतिष्ये स्वस्ति अस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भम् शरद्घनं न अर्दति चातकः अपि।

अन्वयः- तत् तावत् अनन्यकार्यः अहम् अन्यतः गुर्वर्थम् आहर्तुं यतिष्ये ते स्वस्ति अस्तु, चातकः अपि निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं न अर्दति।

व्याख्या- तत् = तस्मात्, तावत् = आदौ, अनन्यकार्यः = प्रयोजनान्तररहितः, अहम् = एष जनः(कौत्सः), गुर्वर्थम् = गुरुदक्षिणार्थम्, अन्यतः = अन्यस्मात्, आहर्तुम् = अर्जयितुम् (सङ्ग्रहितुम्), यतिष्ये = प्रयतिष्ये (यत्नं करिष्ये), ते = तुभ्यम् स्वस्ति = शुभं भूयात्, चातकोऽपि = सारङ्गोऽपि, निर्गलिताम्बुगर्भम् = जलरहितम्, शरद्घनम् = शरत्कालिकं मेघम्, न = नहि, अर्दति = याचते।

भावार्थः- अत्र गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः कथयति यत्-हे राजन्। अहं गुरुदक्षिणाप्रदानसमये भवतः समीपम् आगच्छम्, भवान् च सर्वस्वं सत्पात्रेभ्यः अयच्छत्, अतः चिन्ता मास्तु, अहं गुरवे देयं धनम् अन्यस्मात् प्रदातुः सकाशाद् आहर्तुम् इतः गच्छामि, तव कल्याणम् अस्तु। यथा चातकोऽपि जलरहितं शरत्कालिकं जलदं न याचते (प्रार्थयति) तथैव अहमपि विश्वजिति यज्ञे सर्वस्वप्रदातारं भवन्तं याचितुं नोत्सहे। सम्प्रति मधुकर इव अहमपि अन्यतः धनमाहर्तुं समर्थः अस्मि।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अनन्यकार्यः = अन्यत् च तत् कार्यम्-अन्यकार्यम् (कर्म.स.), नास्ति अन्यकार्यं यस्य असौ-अनन्यकार्यः(बहु.स.)। अन्यतः = अन्य+तसिल् (तस्) (अव्ययशब्दः)। गुर्वर्थम् = गुरोः अर्थः-गुर्वर्थः (ष.त.) तम्-गुर्वर्थम्। आहर्तुम् = आङ्+हृ+तुमुन्(तुम्) (अव्ययशब्दः)। यतिष्ये = यत्+लृट्+इट् (उ.पु.ए.व.)। निर्गलिताम्बुगर्भम् = निर्गलितम् अम्बु यस्मात् स निर्गलिताम्बुः (बहु.स.), निर्गलिताम्बुः गर्भो यस्य असौ निर्गलिताम्बुगर्भः (बहु.स.) तम्-निर्गलिताम्बुगर्भम्। शरद्घनः = शरदि घनः-शरद्घनः (स.त.स.)। अर्दति = अर्द्+लट्+तिप्(प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अत्र महाराजः रघुः कौत्समुनेः आगमनस्य प्रयोजनं ज्ञात्वा गुरुदक्षिणायां किं वस्तु देयमिति ज्ञातुमिच्छति-

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य।
किं वस्तु विद्वन्! गुरवे प्रदेयं,

त्वया कियद्वेति तमन्वयुक्त।।९।।

पदच्छेदः– एतावद् उक्त्वा प्रतियातुकामम् शिष्यम् महर्षेः नृपतिः निषिध्य किम् वस्तु विद्वन्! गुरवे प्रदेयम् त्वया कियद् वा इति तम् अन्वयुक्त।

अन्वयः– एतावद् उक्त्वा प्रतियातुकामं महर्षेः शिष्यं नृपतिः निषिध्य हे विद्वन्! त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं कियद् वा इति तम् अन्वयुक्त।

व्याख्या– एतावद् = एतन्मात्रं वाक्यम् (एतद् वचनम्), उक्त्वा = अभिधाय, प्रतियातुकामम् = गमनेच्छुकम् (गन्तुकामम्), महर्षेः = वरतन्तोः आचार्यस्य, शिष्यम् = अन्तेवासिनम्, (कौत्सम्), निषिध्य = अपवार्य (अवरुध्य), हे विद्वन्! = हे ब्रह्मचारिन्! त्वया = भवता (कौत्सेन), गुरवे = उपाध्यायाय (आचार्याय), किं वस्तु = किं नामधेयं वस्तु, प्रदेयम् = दातव्यम्, इति = इत्थम् (एवंविधम्), नृपतिः = भूपतिः (राजा रघुः), तम् = ब्रह्मचारिणम् (कौत्सम्), अन्वयुक्त = अपृच्छत्।

भावार्थः– महाराजस्य रघोः स्थितिं विलोक्य यदा कौत्सः प्रतियातुमिच्छति तदा तं ब्रह्मचारिणं कौत्सं अपवार्य महाराजः रघुः अपृच्छत् यत् हे ब्रह्मचारिन्! किं वस्तु, कियन्मात्रं च भवता आचार्याय प्रदेयमस्तीति कथय। अत्रायम् अभिप्रायः वर्तते यत् नृपः गुरुदक्षिणाराशिं कौत्समुखेन ज्ञातुमभिलषति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– उक्त्वा = ब्रू(वच्)+क्त्वा(त्वा) (अव्ययशब्दः)। प्रतियातुकामम् = प्रतियातुं कामो यस्य असौ प्रतियातुकामः (बहु.स.) तम् प्रतियातुकामम्। शिष्यम् = शासितुं योग्यं शिष्यः, तम् शिष्यम् (शास्+क्यप्(य)+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। नृपतिः = नृणां पतिः नृपतिः(ष.त.स.)। निषिध्य = नि+सिध्+ल्यप्(य) (अव्ययशब्दः)। हे विद्वन्! = वेत्तीति विद्वान्, तत्सम्बुद्धौ–हे विद्वन्!। त्वया = युष्मद्+टा (तृ.वि.ए.व.)। गुरवे = गुरु+ङे (च.वि.ए.व.)। प्रदेयम् = प्रदातुं योग्यम्–प्रदेयम् (प्र+दा+यत्)+सु (अम्)। अन्वयुक्त = अनु+युज्+लुङ्+त (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' इति नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अत्र अधीतविद्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थं गुरवे निवेदयति स्म, परं गुरुणा गुरुदक्षिणापेक्षया तस्य, सेवाकार्यमेव अङ्गीकृतमिति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

समाप्तविद्येन मया महर्षिः,
विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै।
स मे चिरायास्खलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात्।।१०।।

पदच्छेदः– समाप्तविद्येन मया महर्षिः विज्ञापितः अभूद् गुरुदक्षिणायै स मे चिराय अस्खलितोपचाराम् तां भक्तिम् एव अगणयत्–पुरस्तात्।

अन्वयः– समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत्, स च चिराय अस्खलितोपचारां तां भक्तिम् एव पुरस्तात् अगणयत्।

व्याख्या– समाप्तविद्येन = अधीतसर्वशास्त्रेण, मया = कौत्सेन, महर्षिः = आचार्यः वरतन्तुः, गुरुदक्षिणायै = आचार्यदक्षिणास्वीकृत्यर्थम्, विज्ञापितः = निवेदितः (प्रार्थितः), अभूत् = आसीत्, सः = असौ (महर्षिः वरतन्तुः) चिराय = दीर्घकालं यावत्, अस्खलितोपचारः = निरन्तरविहितसेवाकार्यम्, भक्तिम् = अनुरागम्, एव = निश्चयेन, पुरस्तात् = प्रथमम्, अगणयत् = गणनामकरोत् (गणयति स्म)।

भावार्थः– अत्र महाराजस्य रघोः समक्षं कौत्सः कथयति यत्–अहं यदा आचार्यवरतन्तोः सकाशात् सर्वां

विद्याम् अधीतवान्, तदा अहं तस्मै गुरुदक्षिणां दातुं न्यवेदयम्। तदानीं मम सेवाकार्येण सन्तुष्टः सन् सः अकथयद् 'अलं दक्षिणायै' इति। भवता भक्तियुक्ताविहिता सेवा एव गुरुदक्षिणा अभूत्, अन्या कापि गुरुदक्षिणा मास्तु इति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– समाप्तविद्येन = समाप्ता विद्या येन असौ समाप्तविद्यः (बहु.स.) तेन–समाप्तविद्येन। मया = अस्मद्+टा (तृ.वि.ए.व.)। गुरुदक्षिणायै = गुरोः दक्षिणा गुरुदक्षिणा (ष.त.स.), तस्यै–गुरुदक्षिणायै। विज्ञापितः = वि+ज्ञप्+णिच्+क्त (त)+सु (क्रियापदम्)। अभूत् = भू+लुङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। अस्खलितोपचाराम् = न स्खलितः– अस्खलितः (नञ्–स.), अस्खलितः उपचारः यस्याः सा अस्खलितोपचारा (बहु.स.) ताम्–अस्खलितोपचाराम्। भक्तिम् = भज्+क्तिन् (ति)+अम् (द्वि.वि.,ए.व.)। पुरस्तात् = पूर्व+अस्ताति (पूर्वस्य स्थाने पुर् आदेशः) (अव्ययशब्दः)। अगणयत्–गण्+णिच्+लङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अत्र गुरुदक्षिणायै आग्रहातिशयेन आचार्य वरतन्तुः कौत्सस्योपरि भृशम् अक्रुध्यत्, क्रुद्धः सन् गुरुदक्षिणारूपेण चतुर्दशकोटिस्वर्णमुद्राम् आनेतुम् आदिष्टवान्–

निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्
अचिन्तयित्वा गुरुणाऽहमुक्तः।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति।।११।।

पदच्छेदः– निर्बन्धसञ्जातरुषा अर्थकार्श्यम् अचिन्तयित्वा गुरुणा अहम् उक्तः, वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीः चतस्रः दश च आहर इति।

अन्वयः– निर्बन्धसञ्जातरुषा गुरुणा अर्थकार्श्यम् अचिन्तयित्वा अहं 'वित्तस्य चतस्रः दश च कोटीः मे आहर' इति विद्यापरिसंख्यया उक्तः।

व्याख्या– निर्बन्धसञ्जातरुषा = निरन्तरप्रार्थनाप्रवृद्धकोपेन, गुरुणा = आचार्येण (महर्षिणा वरतन्तुना), अर्थकार्श्यम् = दारिद्र्यम् (धनशून्यत्वम्), अचिन्तयित्वा = अविचार्य (उचितानुचितमविचार्य), विद्यापरिमितसंख्यया = अधिगतविद्यायाः संख्यानुसारेण, वित्तस्य = धनस्य, चतस्रः दश च कोटीः = चतुर्दशकोटीः, मे = मह्यम् (आचार्याय), आहर = आनय, इति = इत्थम्, अहम् = कौत्सः, उक्तः = कथितः (अभिहितः)।

भावार्थः– अत्र कौत्सः महाराजस्य समक्षं गुरुदक्षिणाविषयकं वृत्तान्तं कथयति यत्–अहं गुरोः अग्रे गुरुदक्षिणायै वारं–वारं निवेदितवान्, तेन आचार्यः मह्यम् भृशम् अक्रुध्यत्। अतः मम निर्धनताम् अविचार्य मत्सकाशात् त्वया चतुर्दश विद्या गृहीता, अतः तत्संख्यानुरूपं चतुर्दशकोटीं स्वर्णमुद्रां मह्यं देहि इति गुरुः आदिष्टवान्। अत एव एतत्परिमितं धनं सङ्ग्रहीतुमहमत्र आगतोऽस्मि।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– निर्बन्धसञ्जातरुषा = निर्बन्धेन सञ्जाता रुट् यस्य असौ निर्बन्धसञ्जातरुट् (बहु.स.) तेन–निर्बन्धसञ्जातरुषा। अर्थकार्श्यम् = कृशस्य भावः कार्श्यम्, अर्थस्य कार्श्यम्–अर्थकार्श्यम् (ष.त.) तत्–अर्थकार्श्यम्। अचिन्तयित्वा = न चिन्तयित्वा–अचिन्तयित्वा (नञ्स.) वित्तस्य = विद्+क्त(त)+ ङस् (ष.वि.ए.व.)। कोटी = कुट+इञ् = कोटि+ङीष्(ई)+सु (प्र.वि.ए.व.)। आहर = आङ्+हृ+लोट्+सिप् (म.पु.ए.व.)। विद्यापरिसंख्यया = विद्यानां परिसंख्या–विद्यापरिसंख्या (ष.त.) तया–विद्यापरिसंख्यया। उक्तः = ब्रू+क्त+सु (क्रियापदम्)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अत्र गुरुदक्षिणेच्छुकस्य कौत्सस्य वचनं श्रुत्वा जगदेकनाथः महाराजः रघुः पुनः अवदत् इति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्ति-
रावेदितो वेदविदां वरेण।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
जगाद भूयो जगदेकनाथः।।१२।।

पदच्छेदः– इत्थम् द्विजेन द्विजराजकान्तिः आवेदितः वेदविदाम् वरेण, एनः निवृत्त-इन्द्रियवृत्तिः एनम् जगाद भूयः जगद् एकनाथः।

अन्वयः– द्विजराजकान्तिः एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः जगदेकनाथः वेदविदां वरेण द्विजेन इत्थम् आवेदितः (सन्) एनं भूयः जगाद।

व्याख्या– द्विजराजकान्तिः = चन्द्रमसः इव सुन्दरशोभः, एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः = निष्पापव्यापारः (पापरहितक्रिया-कलापः), जगदेकनाथः = लोकस्य एकाकी स्वामी (सार्वभौमः राजा रघुः), वेदविदाम् = वेदज्ञानिनाम् (वेदादिशास्त्रमर्मज्ञानाम्) वरेण = श्रेष्ठेन (वरिष्ठेन), द्विजेन = विप्रेण (ब्राह्मणेन, कौत्सेन), इत्थम् = एवंविधम्, आवेदितः = निवेदितः, (सन् = भवन्), एनम् = कौत्समुनिम्, भूयः = पुनः, जगाद = अवदत्।

भावार्थः– कौत्समुनेः वचनं निशम्य विधुसदृशशोभायमानः निष्कलंकः सार्वभौमः नृपः रघुः वेदादिशास्त्राणां विज्ञः कौत्सः मर्मज्ञस्य कौत्सस्य वचनम् आकर्णयत्। एवंविधं मुनेः कौत्सस्य वचनमाकर्ण्य राजा रघुः पुनः कौत्सम् अकथयदिति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– द्विजराजकान्तिः = द्विजानां राजा-द्विजराजः (ष.त.), द्विजराजस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य असौ द्विजराजकान्तिः (बहु.स.)। निवृत्तेन्द्रियवृत्तिः = इन्द्रियाणां वृत्तिः-इन्द्रियवृत्तिः (ष.त.), निवृत्ता इन्द्रियवृत्तिः यस्य असौ निवृत्तेन्द्रियवृत्तिः (बहु.स.)। जगदेकनाथः = एकश्चासौ नाथः = एकनाथः (कर्म.स.), जगताम् एकनाथः-जगदेकनाथः (ष.त.)। वेदविदाम् = वेदान् वेत्ति इति वेदवित् (उप.स.) तेषाम्-वेदविदाम्। आवेदितः = आङ्+विद्+णिच्+क्त+सु(क्रियापदम्)। जगाद = गद्+लिट्+तिप्(णल्) (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अत्र गुरुदक्षिणेच्छुकः याचकः नृपं रघुं प्राप्य अपूर्णमनोरथः अन्यत्र गतः इति वचनीयता कुत्रापि न प्रसरेत् इति नृपः चिन्तयतीति वर्णयन् कविः कथयति यत्-

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम्।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत् परीवादनवावतारः।।१३।।

पदच्छेदः– गुरु+अर्थम् अर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशाद् अनवाप्य कामम् गतः वदान्यान्तरम् इति अयम् मे मा भूत् परीवादनवावतारः।

अन्वयः– श्रुतपारदृश्वा गुर्वर्थम् अर्थी रघोः सकाशात् कामम् अनवाप्य वदान्यान्तरं गतः इति अयं मे परीवादनावावतारः मा भूत्।

व्याख्या– श्रुतपारदृश्वा = वेदादिशास्त्रपारङ्गतः, गुर्वर्थम् = आचार्यदक्षिणार्थम्, अर्थी = याचकः, रघोः = एतद् नामधेयस्य नृपस्य, सकाशात् = समीपतः, कामम् = इच्छाम् (अभिलाषम्), अनवाप्य = अलब्ध्वा (प्राप्तिं विना), वदान्यान्तरम् = अन्यद्दातारम्, गतः = प्राप्तः, इति = इत्थम्, अयम् = एषः, मे = मम (दिलीपसूनोः), परीवादनवावतारः = नूतनलोकापवादस्य आविर्भावः, मा = नहि, भूत् = भवतु।

भावार्थः– अखिलशास्त्रदक्षः गुरुदक्षिणाप्रदेयमिति मनसि भावं निधाय रघोः समीपं समागतः, एतादृशः विद्वान्

याचकः तस्य समीपतः इच्छापूर्तिं विनैव अन्यप्रदातुः समीपम् अगच्छत् इति लोके मम निन्दायाः नूतनावतारः न स्यादिति। अर्थात् यदि मम समीपे समागतः विद्वान् याचकः मां परित्यज्य अन्यत्र गमिष्यति तर्हि मे यशः नूनमेव विनश्यति इति भयेन नृपः चिन्तितः दृश्यते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- श्रुतपारदृश्वा = श्रुतस्य पारं दृष्टवान् इति श्रुतपारदृश्वा (उप.सं.)। गुर्वर्थम् = गुरवे इदम् (च.त.पु.)। अर्थी = अर्थः अस्य अस्तीति अर्थी अर्थ+इम्+सु (प्र.वि.ए.व.)। अनवाप्य = न अवाप्य-अनवाप्य (नञ् स.) वदान्यान्तरम् = अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम्, तत् वदान्यान्तरम्। गतः = गम्+क्त+सु (क्रियापदम्)। मे = अस्मद्+ङस् (मम स्थाने मे आदेशः) (ष.वि.ए.व.)। परीवादनवावतारः = नवश्चासौ अवतारः-नवावतारः (कर्म.स.), परिवादस्य नवावतारः-परिवादनवावतारः (ष.स.)। मा भूत्-भू+लुङ्+तिप्(प्र.पु.ए.व. माङ्योगे अडागमाभावः)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये महाराजः रघुः स्वकीययज्ञशालायां किञ्चित् कालं विश्रामार्थं कौत्सं प्रार्थयते इति प्रातिपादयन् कविः कथयति यत्-

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम्।।१४।।

पदच्छेदः- सः त्वम् प्रशस्ते महिते मदीये वसन् चतुर्थः अग्निः इव अग्न्यगारे, द्वित्राणि अहानि अर्हसि सोढुम् अर्हन् यावद् यते साधयितुम् त्वद् अर्थम्।

अन्वयः- (हे) अर्हन्! सः त्वं महिते प्रशस्ते मदीये अग्न्यगारे चतुर्थः अग्निः इव वसन् द्वित्राणि अहानि सोढुम् अर्हन् तावत् त्वदर्थं साधयितुं यते।

व्याख्या- हे अर्हन् = हे विद्वन्! सः = असौ (गुरुदक्षिणार्थी), त्वम् = भवान्, महिते = पूजिते, प्रशस्ते = सुविख्याते, मदीये = मामके, (राज्ञः रघोः), अग्न्यगारे = यज्ञशालायाम्, चतुर्थः अग्निरिव = दाक्षिणात्य-गार्हपत्य-आहवनीयपावकत्रयातिरिक्तः तुरीयः अग्निरिव, वसन् = निवसन् (निवासं कुर्वन्), द्वित्राणि = द्वे त्रीणि वा, अहानि = दिनानि, सोढुम् = मर्षितुम्, अर्हसि = योग्योऽसि, यावत् = यावत्कालपर्यन्तम्, त्वदर्थम् = भवत्प्रयोजनम्, साधयितुम् = सम्पादयितुम्, यते = प्रयतिष्ये।

भावार्थः- हे विद्वन् दाक्षिणात्याग्नि-गार्हपत्याग्नि आहवनीयाग्नियुक्तायां मम अग्निहोत्रशालायां तुरीयाग्निरिव (चतुर्थाग्निसदृशः) दिवसद्वयं त्रयं वा तिष्ठन् प्रतीक्षताम्। एतस्मिन्नेव कालाभ्यन्तरे अहं भवतः अभीष्टं साधयितुम् उपायं करिष्यामि।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- हे अर्हन् = अर्हतीति अर्हन्, तत्सम्बुद्धौ हे अर्हन् (अर्ह+शतृ(अत्)+सु। महिते = मह्+क्त(त)+ङि(स.वि.ए.व.)। प्रशस्ते = प्र+शंस्+क्त(त)+ङि(स.वि.ए.व.)। मदीये = अस्मद्+छ (ईय) (अस्मद्-स्थाने मद्-आदेशः)+ङि (स.वि.ए.व.)। अग्न्यगारे = अग्नीनाम् अगारम्-अग्न्यगारम् (ष.त.) तस्मिन्-अग्न्यगारे। अग्नि+अगारम् = (यण् सन्धिः)। वसन् = वस्+शतृ(अत्)+सु (प्र.वि.ए.व.)। द्वित्राणि = द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि, तानि द्वित्राणि। अहानि = अहन्+जस् (प्र.वि.ब.व.)। सोढुम् = सह्+तुमुन् (तुम्) (अव्ययशब्दः)। त्वदर्थम् = तव अर्थः त्वदर्थः (ष.त.) तम्-त्वदर्थम्। साधयितुम् = साध्+णिच्+तुमुन् (तुम्) (अव्ययशब्दः)। यते = यत्+लट्+इड् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' इति नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये प्रातःकाले यदा महाराजः रघुः धनपतेः कुबेरस्योपरि प्रस्थातुम् उत्सुकः अभूत् तदानीमेव

तस्य कोषागारे सुवर्णवृष्टिः सञ्जातेति वर्णितमस्ति–

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै,
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये,
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः।।१६।।

पदच्छेदः– प्रातः प्रयाण–अभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः, हिरण्मयीम् कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिम् शशंसुः पतिताम् नभस्तः।

अन्वयः– प्रातःप्रयाणाभिमुखाय तस्मै कोषगृहे नियुक्ताः जनाः सविस्मयाः(सन्तः) कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः पतितां हिरण्मयीं वृष्टिं शशंसुः।

व्याख्या– प्रातः = प्रभातसमये, प्रयाणाभिमुखाय = प्रस्थानार्थमुद्यताय, तस्मै = महाराजाय रघवे, सविस्मयाः = आश्चर्यचकिताः, कोषगृहस्य = धनागारस्य, मध्ये = अभ्यन्तरे (अन्तः), नभस्तः = आकाशात् पतिताम् = समागताम्, हिरण्मयीम् = सुवर्णयुक्ताम्, वृष्टिम् = वर्षणम्, शशंसुः = कथयामासुः।

भावार्थः– गुरुदक्षिणेच्छुकं ब्रह्मचारिणं कौत्सं स्वकीययज्ञशालायाम् अवस्थातुं व्यवस्थां विधाय प्रातः काले यदैव नृपः रघुः धनपतेः कुबेरस्योपरि प्रस्थानं कर्तुमुद्यतः तदानीमेव आश्चर्यचकिताः कोषागारसंरक्षकाः कोषभवनमध्ये आकाशात् सञ्जातसुवर्णवृष्टिविषयकं समाचारं नृपाय निवेदयामासुः।

व्याकरणात्मकटिप्पणीः– प्रयाणाभिमुखाय = प्रयाणस्य अभिमुखः–प्रयाणाभिमुखः (ष.त.) तस्मै प्रयाणाभिमुखाय, कोषगृहे = कोषस्य गृहम्–कोषगृहम् (ष.त.), तस्मिन्–कोषगृहे। नियुक्ताः = नि+युज्+क्त (त)+जस् (क्रियापदम्)। सविस्मयाः = विस्मयेन सहिता सविस्मयाः(त.स.)। सन्तः = अस्+शतृ(अत्)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। कोषगृहस्य = कोषस्य गृहम्–कोषगृहम् (ष.त.) तस्मिन्–कोषगृहे। नभस्तः = नभस्+तसिल् (तस्) (पञ्चम्यर्थे तसिल्)। पतिताम् = पत्+क्त(त)+टाप्(आ)+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। हिरण्मयीम् = प्रकृतं हिरण्यं यस्य असौ–हिरण्मयी (बहु.स.) ताम्–हिरण्मयीम्। शशंसुः = शंस्+लिट्+झि (प्र.पु.ब.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये धनपतेः कुबेरात् वृष्टिरूपेण प्राप्तमखिलं सुवर्णराशिं महाराजः रघुः कौत्साय समर्पयद् इति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात्।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम्।।१६।।

पदच्छेदः– तं भूपतिः भासुरहेमराशिम् लब्धम् कुबेराद् अभियास्यमानात्, दिदेश कौत्साय समस्तम् एव पादम् सुमेरोः इव वज्रभिन्नम्।

अन्वयः– भूपतिः अभियास्यमानात् कुबेरात् लब्धं वज्रभिन्नं सुमेरोः पादम् इव स्थितं तं भासुरहेमराशिं समस्तम् एव कौत्साय दिदेश।

व्याख्या– भूपतिः = अवनिपतिः रघुः, अभियास्यमानात् = अभिगन्तुमिष्यमाणात् (अभियोक्ष्यमाणात्), कुबेरात् = धनाधिपतेः, लब्धम् = सम्प्राप्तम्, वज्रभिन्नम् = वज्रेण विदारितम्, सुमेरोः = एतदाख्यस्य गिरेः, पादम् = प्रत्यन्तपर्वतम्, इव = यथा, प्रेक्ष्यमाणम् = दृश्यमानम् (कोषगृहाधिकारिभिः निर्दिष्टम्), तम् = अमुम्, भासुरहेमराशिम् = प्रकाशमानसुवर्णपुञ्जम्, समस्तमेव = सम्पूर्णमेव, कौत्साय = वरतन्तुशिष्याय (गुरुदक्षिणार्थं समागताय ब्रह्मचारिणे),

दिदेश = अददत् (दत्तवान्)।

भावार्थः– चक्रवर्ती नृपः महाराजः रघुः यदा कुबेरस्योपरि अभिगन्तुकामः आसीत् तदानीमेव धनाधिपतिः कुबेरः नृपस्य कोषागारे सुवर्णवृष्टिमकरोत्। तद् अखिलमेव सुवर्णराशिं महाराजः रघुः महर्षिवरतन्तुशिष्याय ब्रह्मचारिणे कौत्साय समर्पितवान्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– भूपतिः = भुवः पतिः–भूपतिः (ष.त.)। अभियास्यमानात् = अभियास्यते इति अभियास्यमानः, तस्मात् अभियास्यमानात्। लब्धम् = लभ्+क्त = सु (अम्) (क्रियापदम्)। वज्रभिन्नम् = वज्रेण भिन्नः– वज्रभिन्नः (तृ.त.स.), तम् वज्रभिन्नम्। सुमेरोः = सुमेरु+ङस् (ष.वि.ए.व.)। स्थितम् = स्था+क्त+सु(अम्)। (क्रियापदम्)। भासुरहेमराशिम् = भासुरं च तद् हेम भासुरहेम (कर्म.स.), भासुरहेम्नः राशिः–भासुरहेमराशिः (ष.त.स.) तं भासुरहेमराशिम्। कौत्साय = कौत्स+ङे (च.वि.ए.व.)। दिदेश = दिश्+लिट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये अयोध्यावासिनः याचकस्य कौत्सस्य प्रदातुः नृपस्य रघोश्च भृशं प्रशंसयामासुः इति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ,
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी,
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च॥१७॥

पदच्छेदः– जनस्य साकेतनिवासिनः तौ द्वौ अपि अभूताम् अभिनन्द्यसत्त्वौ गुरुप्रदेय–अधिकनिः स्पृहः अर्थी नृपः अर्थिकामाद् अधिकप्रदः च।

अन्वयः– तौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनः जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्। गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः अर्थी अर्थिकामात् अधिकप्रदः नृपः च।

व्याख्या– तौ = एतौ, द्वौ अपि = उभौ रघुकौत्सौ अपि(दातृयाचकौ अपि), साकेतनिवासिनः = अयोध्यानिवासिनः, जनस्य = लोकस्य, अभिनन्द्यसत्त्वौ = प्रशंसनीयधैर्यौ, अभूताम् = अभवताम्, गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहः = आचार्यदक्षिणातिरिक्तसुवर्णमुद्रानिरभिलाषः, अर्थी = याचकः (ब्रह्मचारी कौत्सः), अर्थिकामात् = याचकमनोरथात्, अधिकप्रदः = अतिरिक्तप्रदानकर्ता, नृपः = अधिपतिः च = तथा।

भावार्थः– यदा महाराजस्य रघोः कोषागारस्थं प्रभूतं सुवर्णराशिं कौत्साय अयच्छत् तदा रघुकौत्सयोः (दातृयाचकयोः) अयोध्यानिवासिनः भृशं प्रशंसाम् अकुर्वन् यत् इहलोके न ईदृशः याचकविप्रः न च दाता नृपः अस्ति। यतोहि महाराजः रघुः याचकमनोरथादधिकं धनं प्रदातुमिच्छति स्म, याचकः कौत्सश्च गुरुप्रदेयाधिकं धनं ग्रहीतुं न अकामयत।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– साकेतनिवासिनः = निवसतीति निवासी, साकेतस्य निवासी–साकेत–निवासी (ष.त.) तस्य साकेतनिवासिनः। अभिनन्द्यसत्त्वौ = अभिनन्दयितुं योग्यम् अभिनन्द्यम्, अभिनन्द्यं सत्त्वं ययोः तौ– अभिनन्द्यसत्त्वौ (बहु.स.)। अभूताम् = भू+लुङ्+तस् (प्र.पु.द्वि.व.)। गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः = प्रदातुं योग्यं प्रदेयम्, गुरवे प्रदेयम्–गुरुप्रदेयम् (च.त.स.), गुरुप्रदेयाद् अधिकम्–गुरुप्रदेयाधिकम् (पं.त.स.), निर्गता स्पृहा यस्य असौ निःस्पृहः (बहु.स.), गुरुप्रदेयाधिके निःस्पृहः– गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः (स.त.स.)। अर्थी = अर्थ+इनि (इन्)+सु(प्र.वि.ए.व.)। अर्थिकामात् = अर्थिनः कामः– अर्थिकामः (ष.त.) तस्मात् अर्थिकामात्। अधिकप्रदः– अधिकं प्रददातीति–अधिकप्रदः (उप.स.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये पूर्णमनोरथः ब्रह्मचारी कौत्सः नृपाय रघवे स्वगुणानुरूपं पुत्रप्राप्तये आशीर्वचनं प्रयच्छति इति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं
भवन्तमीड्यं भवतः पितेव।।१८।।

पदच्छेदः– आशास्यम् अन्यत् पुनः उक्तभूतम् श्रेयांसि सर्वाणि अधिजग्मुषः ते, पुत्रं लभस्व आत्मगुणानुरूपम् भवन्तम् ईड्यं भवतः पिता इव।

अन्वयः– सर्वाणि श्रेयांसि अधिजग्मुषः ते अन्यत् आशास्यं पुनरुक्तभूतम् (अस्मि) किन्तु ईड्यं भवन्तं भवतः पिता इव (त्वम् अपि) आत्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्व।

व्याख्या– सर्वाणि = अखिलानि (विश्वानि), श्रेयांसि = शुभानि (कल्याणानि), अधिजग्मुषः = अधिगतः (प्राप्तवतः), ते = तव (भवतः), अन्यत् = पुत्रातिरिक्तम्, आशास्यम् = प्रार्थनीयम् (आशंसनीयम्), पुनरुक्तभूतम् = सिद्धानुवादभूतम् (पिष्टपेषणसमम्) (अस्ति), किन्तु = परन्तु, ईड्यम् = स्तुत्यम् (स्तुतियोग्यम्), भवन्तम् = त्वम् (नृपं रघुम्), भवतः = तव, पिता = जनकः, इव = यथा (त्वमपि = भवन्तमपि) आत्मगुणानुरूपम् = आत्मनः तुल्यगुणम्, पुत्रम् = तनयम् (सुतम्), लभस्व प्राप्नुहि।

भावार्थः– प्राप्तमनोरथः मुनिः कौत्सः राजानं रघुमुद्दिश्य कथयति यत्–हे राजन्! अखिलवैभवालङ्कृतस्य भवतः किमन्यत् मङ्गलमहमभिलषामि, यतोहि सर्वे कल्याणप्रदाः प्रदार्थाः भवतः समीपे पूर्वत एव विद्यन्ते, अतः तदर्थमाशिषः द्विरुक्तभूता एव भविष्यन्ति, तथापि यथा सकलगुणसम्पन्नः भवतः जनकः भवन्तम् अलभत, तथैव भवान् अपि स्वसदृशं सुतं प्राप्नुहि।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– श्रेयांसि–श्रेयस्+जस् (प्र.वि.ब.व.)। आशास्यम् = आशासितुं योग्यम्–आङ्+शास्+ण्यत्(य)+सु (प्र.वि.ए.व.)। पुनरुक्तभूतम् = पुनः+उक्तभूतम् (विसर्गसन्धिः)। ईड्यम् = ईड्+ण्यत्(य)+सु (प्र.वि.ए.व.)। भवन्तम् = भू+शतृ(अत्)+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। भवतः = भू+शतृ(अत्)+ङस्(ष.वि.ए.व.)। आत्मगुणानुरूपम् = आत्मनः गुणाः–आत्मगुणाः (ष.त.) आत्मगुणैः अनुरूपम्–आत्मगुणानुरूपम् (तृ.त.स.) तम्–आत्मगुणानुरूपम्।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः–

(क) अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि सङ्केताक्षरमाध्यमेन कोष्ठके लेखनीयानि–

1. उपात्तविद्यः कौत्सः शिष्यः आसीत्–
   (क) महर्षेः वसिष्ठस्य (ख) गुरु द्रोणाचार्यस्य
   (ग) महर्षेः काश्यपस्य (घ) महर्षेःवरतन्तोः ( )
2. कालो ह्ययं सङ्क्रमितुं द्वितीयम् इत्यत्र द्वितीयस्य तात्पर्यमस्ति–
   (क) ब्रह्मचर्याश्रम् (ख) सन्यासाश्रमम्

(ग) गृहस्थाश्रमम् (घ) वानप्रस्थाश्रमम् ( )

3. निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं क: न अर्दति–
   (क) कपोत: (ख) चातक:
   (ग) वक: (घ) हंस: ( )
4. कीदृश: कौत्स: गुरुदक्षिणायै महर्षिणं वरतन्तुं निवेदितवान्–
   (क) समाप्तविद्य: (ख) प्राप्तसम्पद्
   (ग) अप्राप्तविद्य: (घ) गुरुभक्तिविमुख: ( )
5. गुरुदक्षिणायां महर्षि: वरतन्तु: कियद्धनमानेतुम् आदिष्टवान्–
   (क) दशकोटीम् (ख) चतस्रकोटीम्
   (ग) द्वादशकोटीम् (घ) चतुर्दशकोटीम् ( )
6. नृप: रघु: कुत्र निवासार्थं कौत्साय कथयति–
   (क) पाकशालायाम् (ख) यज्ञशालायाम्
   (ग) पाठशालायाम् (घ) धर्मशालायाम् ( )

(ख) अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना:–

1. विश्वजित् यज्ञानन्तरं नृप: कीदृशम् अभवत्?
2. कौत्सस्य आगमनमात्रेण नृपस्य मन: किमर्थं न तृप्तमासीत्?
3. प्रजाया: अकुशलत्वं कदा भवितुं नार्हति?
4. नृपस्य पुरत: स्वस्य आगमनप्रयोजनं किम् उक्तं मुनिना कौत्सेन?
5. आचार्य: वरतन्तु: गुरुदक्षिणापेक्षया किं वस्तु श्रेष्ठम् इति स्वीकृतवान्?
6. नृपस्य कोषगृहे प्रस्थानात् पूर्वं कुत्र कस्य वृष्टि: अभूत्?

(ग) लघूत्तरात्मका: प्रश्ना:–

1. कीदृश: नृप: किं कृत्वा कौत्सस्य पुरत: अवदत्?
2. नृप: रघु: गमनेच्छुकं कौत्सं निरुध्य किं पृच्छति?
3. कौत्स: गुरुदक्षिणाविषयकं निर्बन्धं श्रुत्वा गुरु: किम् अकरोत्?
4. नृप: रघु: कस्माद् अपवादात् बिभेति?
5. साकेतनिवासिन: किमर्थं रघुकौत्सयो: प्रशंसाम् अकुर्वन्?
6. लब्धमनोरथ: कौत्स: कीदृश आशीषं नृपाय अयच्छत्?

(घ) सामान्यज्ञानप्रश्ना:–

1. निम्नाङ्कितपद्यानां संस्कृते व्याख्या कार्या–
   (क) तमर्चयित्वा.............................कृत्यविदित्युवाच।
   (ख) तवार्हतो नाभिगमेन.............................वनान् माम्।
   (ग) समाप्तविद्येन.............................अगणयत् पुरस्तात्।
   (घ) स त्वं प्रशस्ते.............................साधयितुं त्वदर्थम्।
   (ङ) प्रात: प्रयाणाभिमुखाय.............................पतितां नमस्त:।
   (च) जनस्य साकेतनिवासिन:.............................अधिकप्रदश्च।

2. निम्नाङ्कितपद्यानां संस्कृते भावार्थौ लेखनीयः–

(क) अपि प्रसन्नेन.............................सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते।

(ख) सर्वत्र नो वार्तमवेहि.............................कथं तमिस्रा।

(ग) स्थाने भवानेकनराधिपः.............................श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः।

(घ) निर्बन्धसञ्जातरुषा.............................दश चाहरेति।

(ङ) तं भूपतिर्भासुर हेमराशिं.............................वज्रभिन्नम्।

(च) आशास्यमन्यत्.............................भवतः पितेव।

3. निम्नाङ्कितपद्यानाम् अन्वयः कार्यः–

(क) तमध्वरे विश्वजिति.............................वरतन्तुशिष्यः।

(ख) तदन्यतस्तावद्.............................नार्दति चातकोऽपि।

(ग) गुर्वर्थमर्थी ....परीवादनवावतारः।

(ङ) व्याकरणज्ञानसम्बन्धिनः प्रश्नाः–

1. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः–

(i) कृत्यविदित्युवाच = ...।

(ii) क्रिययोत्सुकम् = ...।

(iii) कुतस्त्वय्यशुभम् = ...।

(iv) गुर्वर्थमाहर्तुमहम् = ...।

(v) चिरायास्खलितोपचाराम् = ...।

(vi) द्वावप्यभूताम् = ...।

2. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिः कार्यः–

(i) सम्यक्+विनीय+अनुमतः = ...।

(ii) स्वस्ति+अस्तु= ....।

(iii) गुरुणा+अहम्+उक्तः = ...।

(iv) एनः+निवृत्त+इन्द्रियवृत्तिः+एनम् = ...।

(v) सकाशात्+अनवाप्य = ...।

(vi) सुमेरोः+इव = ...।

(vii) सर्वाणि+अधिजग्मुषः+ते = ...।

3. निम्नाङ्कितपदानां समासविग्रहः कार्यः–

(i) उपात्तविद्यः = ...।

(ii) मानधनाग्रयायी = ...।

(iii) समाप्तविघ्नेन = ...।

(iv) श्रुतपारदृश्वा = ...।

(v) प्रयाणाभिमुखाय = ...।

(vi) आत्मगुणानुरूपम् = ...।

4. निम्नाङ्कितपदानां समासो विधेयः–

(i) गुरुदक्षिणायाः अर्थी = ...।

(ii) महान् चासौ ऋषिः, तेन = ...।

(iii) गुरोः दक्षिणा, तस्यै = ...।

(iv) वेदान् विदन्तीति, तेषाम् = ...।

(v) भासुरहेम्नः राशिः, तम् = ...।

(vi) अभिनन्द्यं सत्वं ययोः तौ = ...।

5. निम्नाङ्कितक्रियापदेषु धातुलकारपुरुषवचनानि निर्दिशत–

(i) प्रपेदे = ...।

(ii) अवेहि = ...।

(iii) यतिष्ये = ...।

(iv) आचचक्षे = ...।

(v) अभूताम् = ...।

6. निम्नलिखितेषु पदेषु मूलशब्दं, लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च निर्दिशत–

(i) हिमांशोः = ...।

(ii) गुरुदक्षिणायै = ...।

(iii) रघोः = ...।

(iv) वेदविदाम् = ...।

(v) मदीये = ...।

(vi) कुबेरात् = ...।

7. रघुकौत्ससंवाद–पाठस्य सारांशः लेखनीयः।

8. कालिदासस्य परिचयः प्रदेयः।

9. पाठस्थितान् क्रियाशब्दान् चित्वा लिखत।

10. गुरुशब्दस्य रूपाणि लिखत।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. घ २. ग ३. ख ४. क ५. घ